

Lidija Radulović

*Odeljenje za etnologiju i antropologiju,
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
lradulov@f.bg.ac.rs*

Bog kao privatna stvar: kultura sećanja i religijski život u vreme socijalizma*

Apstrakt: Oživljavanje religije u postsocijalizmu praćeno je i oživljavanjem individualnih naracija o religijskom životu u socijalizmu. S jedne strane, proživljeno iskustvo se povezuje sa sadašnjom revitalizacijom religije i javnim diskursom koji promovise Srpska pravoslavna crkva o represiji u socijalizmu, s druge strane, ispitanici svedoče i o svojim pozitivnim iskustvima koja su suprotna službenim verzijama. Istraživanje prezentovano u ovom radu usmereno je na konceptualizaciju individualnih naracija kojima se aktuelizuju sećanja vernika na život u socijalizmu. Pažnja je posebno posvećena onim sadržajima prošlosti koje ispitanici uzimaju kao relevantne za tumačenje sopstvenog odnosa prema religiji, značenjima koje pridaju sećanjima i načinima na koje ih povezuju i tumače u kontekstu sadašnjosti.

Ključne reči: kultura sećanja, socijalizam, religija, religijsko iskustvo, naracije

Uvod

Pripadam generaciji koja je odrastala u socijalizmu i učila o svetloj budućnosti u komunizmu, a zatim je, krajem sedamdesetih, zaplašena proročkim konstruktima o neizbežnom ratu nakon Titove smrti. Moguća su bila dva scenarija, prvi, da će nas napasti neka od "velikih sila", a drugi, da će to biti "bratoubilački rat". Moje najjače i najemotivnije sećanje na socijalizam povezano je s ovim podjednako strašnim vizijama budućnosti.

Brojne naučne studije koje se bave kulturom sećanja usmerene su uglavnom na analizu i proizvodnju kolektivnih sećanja od strane medija i elite, bave se prevashodno materijalnim i opredmećenim sećanjima ili pak analiziraju

---

* Tekst je rezultat rada na projektu "Transformacija kulturnih identiteta u savremenoj Srbiji i Evropska unija", (177018) finansiranog od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije. Prethodno je sopšten na međunarodnom naučnom skupu *Les traditions en Europe: modification, invention et instrumentalisation des traditions – 27ème Colloque du Réseau de coopération scientifique en ethnologie et historiographie européennes, Eurethno* (Beograd-Sirogojno, 6-7. IX 2013).

javni diskurs i institucionalizaciju kolektivnih sećanja od strane politički moćnih struktura. Manje pažnje posvećeno je individualnim sećanjima i konceptualizacijama kulture sećanja na osnovu individualnih naracija i verovanja. Sećanje na religijski život u socijalizmu posmatram kao društveno uslovljene konstrukcije prošlosti u kojima akteri pronalaze smisao, domišljaju ili preosmišljavaju prošlost kroz lična ili kolektivna sećanja. Bilo da je reč o doslednim ateistima, doslednim vernicima ili konvertitima, u kolektivnim i ličnim sećanjima iznose svoje viđenje socijalističke prošlosti, svoj odnos prema religiji, iskustva i posledice koje proizilaze iz tog i takvog odnosa, što im, u velikoj meri, omogućava bolje snalaženje i prilagođavanje promenama u postsocijalizmu. U brojnim akademskim studijama o (jugo)nostalgiji i životu u SFRJ autori se gotovo slažu da se u čežnji za "izgubljenim rajem" i nostalgiji za prošlim vremenima krije zapravo odnos prema sadašnjosti i nikad nedosanjanoj budućnosti (Velikonja 2009, 2010; Kuljić 2006, 2011; Đerić 2009; Volčić 2007; Spasić 2012). Retradicionalizacija započeta u drugoj polovini osamdesetih, u svim sferama društvenog, političkog, privatnog i svakodnevnog života, različitim tempom, društvenim i političkim strategijama i posledicama koje izaziva, podrazumevala je i povratak religijskoj tradiciji. U javnom životu, retradicionalizacija pod uticajem crkve i politike značila je povratak pravoslavnoj tradiciji, dok je u privatnim životima građana Srbije podrazumevala i povratak takozvanoj tradicijskoj kulturi i formama narodne pobožnosti. Kolektivnim sećanjem, pozivanjem na prošlost oživljavaju se verovanja i narodna religijska praksa, običaji i simboli kao povratak zaboravljenom vrednosnom sistemu i pravilima ponašanja. Za period socijalizma karakterističan je negativan odnos prema religijskoj tradiciji kao statičnoj i nesposobnoj da shvati duh vremena, u tom smislu, smatrala se kočnicom napretka i promena. Nasuprot tome, dominantna ideologija u periodu tranzicije socijalizam posmatra kao zatvoreno društvo tradicionalnih kolektivističkih vrednosti kojeg bi se trebalo što pre osloboditi zarad modernog i otvorenog društva u kapitalizmu. Naizgled paradoksalno, oživljavanje religijske tradicije je novoj, nacionalističkoj ideologiji trebalo da posluži za diskreditaciju socijalističkih ideja i praksi.

U ovom empirijskom istraživanju koristila sam dva ključna koncepta. Prvi se odnosi na različite interpretacije sećanja o socijalizmu, kako je Kuljić o tome govorio, konstruisane na tri nivoa: a) političke upotrebe prošlosti/ ideologizacija sećanja, b) naučne analize, c) ličnih sećanja - sećanja običnog čoveka (Kuljić 2011, 235).¹ Drugi koncept je koncept kolektivnog sećanja koji se veže za religijska verovanja i praksu kao kulturnu tradiciju, onako kako je o tome govorila Grejs Dejvi oslanjajući se na Ervje-Leže (Davie 2005, 51). Definicija religije kao specifičnog načina verovanja i prakse izdvaja tradiciju kao

---

¹ Ideja komunizma kako je danas vide, počiva na političkom, naučnom i subjektivnom elementu, o čemu govori rasprava Alena Badijua (Badiou 2010).

vrstu kolektivnog sećanja religijske zajednice. Prenošenje tradicije je najbitnije za konstruisanje kolektivnog sećanja. U zemljama bivšeg socijalizma tako dolazi do retradicionalizacije i rekolektivizacije.

Države bivšeg socijalizma nisu odolele ideologizaciji i politizaciji prošlosti, pa ni Srbija nije izuzetak. Političke prilike i ratovi doprineli su da se u Srbiji još intenzivnije ispolje mitsko-nacionalistički diskurs i antikomunizam. Pokušala sam, koliko je to moguće, da ukažem na slojevitost u nivoima diskursivnih rekonstrukcija sećanja na religijski život u socijalizmu i na njihovu međusobnu kompetitivnost. Nivoi su međusobno isprepletani, granice i uticaji često nejasni te ih nije lako predstaviti i analizirati ni kada je reč o opštim odrednicama "normalnog" života, ni o religijskom životu u socijalizmu. Najpre bih ukazala na društveni i politički kontekst religije u socijalizmu, koristeći kritičku istoriju koja, do nedavno, praktično nije ni postojala kada je reč o problemu religije u socijalizmu.² Interpretirani i tumačeni primeri odnosa prema religiji, verskim praznicima i sakralnim objektima u socijalizmu, zabeleženi na osnovu empirijskog istraživanja, ilustrovani su ličnim i kolektivnim sećanjima stanovnika Knjaževca, sela Bučje, Krenta i Balanovac.

Bog kao privatna stvar: prakse upotrebe³

Uticaj religije je počeo da opada još u toku Drugog svetskog rata, građanima je sve manje bilo potrebno božje posredništvo jer je nova, komunistička ideologija sporo ali sigurno zauzimala primat i svoje mesto u njihovoj svesti. Ustav iz 1946. god odvojio je crkvu od države i gotovo sve nadležnosti koje je imala nekad crkva nad bračnim životom i obrazovanjem preuzele su državne institucije.⁴ Država je sprovela antireligijsku propagandu jer je religiju za-

² Sveobuhvatna i dvotomna istoriografska studija Radmile Radić (2002) popunila je prazninu u društvenim naukama i konačno omogućila da i naučnici drugih disciplina, na osnovu arhivskih i drugih izvora koje nam je podastrla, problematizuju pitanje odnosa države i verskih zajednica u periodu 1947-1970.

³ Za sintagmu "praksa upotrebe" referentan je rad Naumovića o odnosu politike i tradicije na primeru Srbije u drugoj polovini osamdesetih i prvoj polovini devedesetih godina (Naumović 1996).

⁴ Još u toku rata, 1943. godine, obrazovana je komisija za pitanja vere. Ustav iz 1946. godine garantovao je građanima slobodu savesti i slobodu veroispovesti; odvojio crkvu od države; dao slobodu verskim zajednicama u vršenju verskih poslova i verskih obreda, ukoliko se njihovo učenje ne protivi Ustavu; zabranio zloupotrebu vere i crkve u političke svrhe i postojanje političkih organizacija na verskoj osnovi; predvideo mogućnost da država pomaže verske zajednice. "Ustav Demokratske Federativne Republike Jugoslavije", *Službeni list FNRJ*, Beograd, 1948. godina, član 25. Navedeno prema Branković 2007, 87.

menila svetovna religija – komunizam sa ateističkim pogledom na svet. Dominantna ideologija u novoformiranoj državi, s jasnim stavom prema religiji kao privatnom odnosu pojedinca i potpunoj odvojenosti crkve i države, konstantna je tokom socijalističkog perioda ali je država u skladu s okolnostima i drugim činiocima više ili manje bila tolerantna ili represivna prema vernicima i crkvi. Mnogi verski praznici proslavljeni su 1945. godine pod "blagoslovom" nove vlasti, tako je maršal Tito dočekao vojsku koja je tradicionalno nosila badnjak, sveti Sava je proslavljen u svim školama, na Beogradskom univerzitetu i u Narodnoj skupštini gde je prisustvovao i sam Josip Broz Tito (Radić 2002, 226, 227). Putem poverljivog raspisa 1948. godine Predsedništvo vlade FNRJ uputilo je naređenje da se katolički i pravoslavni Božić ne priznaju više zvanično (Radić 2002, 228). U prvom popisu stanovništva 1953. godine broj vernika, odnosno, onih koji su se izjasnili kao pripadnici pravoslavne konfesije iznosio je 41,4%, katolika 31,8%, muslimana 12,3% protestanaka 0,9%, ostalih hrišćana 0,4%, nedeklarisanih 0,9% i ateista 12,3%.⁵ Socijalistička vlast se pokazala represivnom najviše u neposrednom posleratnom periodu i od pedesetih godina prošlog veka, kada je u partijskim telima NR Srbije uočeno da raste uticaj crkve. Partijskim organima naloženo je da religija ne može biti privatna stvar za Partiju jer ona ne može da se ravnodušno odnosi prema "nesvesnosti, neprosvećenosti i mračnjaštvu u vidu religioznih predrasuda" (Radić 2002a, 386). U više navrata je i sam Tito govorio o religiji kao praznoverju koje koči socijalistički razvoj i napredak.

Bilo kakve veze i asocijacije na religiju i crkvu su isključene iz obrazovanja, zabranjivani su verski praznici i uvođeni socijalistički državni praznici. Država je, dakle, u tri savezna Ustava: 1946, 1963. i 1974. godine, veru u Boga proglasila za privatnu stvar, crkvi je garantovala slobodu vršenja verskih obreda ali samo u verskim prostorijama i dvorištima oko crkve, džamije i ostalih hramova. U pojedinim delovima zemlje praksa se bitno razlikovala od zakonski proklamovanih načela. Sloboda vršenja verskih obreda i Ustavom regulisano odvajanje crkve od države trebalo je da znači da država ne može da se meša u poslove crkve. Međutim, brojni su primeri da lokalne vlasti zabranjuju rad crkvenih odbora, prolazak litija kroz selo pa čak i uništavaju seoske zapise (Radić 2002a, 231). Za zloupotrebu vere u političke svrhe optuživani su sveštenici kao reakcionarni elementi koji rade na štetu države, dok su verske aktivnosti naroda, koje nisu u skladu s aktuelnom politikom i socijalističkim razvojem, proglašavane praznoverjem.

Navodna sloboda verskog opredeljenja nije važila i za komuniste, statutarom odlukom SKJ 1952. godine za njih je propisana nespojivost članstva u

⁵ *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji, veroispovest, maternji jezik i nacionalna pripadnost*, Podaci po opštinama i gradovima, Beograd: Republički zavod za statistiku, 2013.

partiji sa verom u Boga.⁶ Postojale su odluke partijskih organa još iz 1947. godine po kojima članovi partije nisu smeli da slave Božić, krsnu slavu, da se venčavaju u crkvi, krste decu niti da upisuju veroispovest na dokumentima (Radić 2007, 669). Tek je 1964. godine u materijalima sa VIII kongresa SKJ izbrisana odredba o nespojivosti članstva u SKJ sa religijom, međutim, ostala je na nivou "izbrisanog" pravila kojeg su se mnogi pridržavali u praksi.

U atmosferi dominantne komunističke ideologije, kolektivno sećanje vezano za religijsku kulturnu tradiciju održavalo je i razvijalo seosko stanovništvo i to, pre svega, u privatnoj sferi bitnu uloga su imale žene u prenošenju tradicije i važan zadatak u nastavljanju sećanja. Delatnost crkve praćena je preko sreskih partijskih komiteta, UDB-e i drugih organa, pa se tako u izveštajima početkom pedesetih godina mogu naći i upozorenja da su posebno uočene aktivnosti crkve među omladinom, ženama i nacionalnim manjinama (Radić 2002, 386). Crkva je stvarala i nastojala da održava i razvija religijsku tradiciju pa je u više navrata pokušavala da ostvari praktično ono što joj je Ustav zagarantovao. Tako je Sinod SPC tražio 1959. godine da se građanima pravoslavne vere omogući da slobodno slave Božić i slavu, da se okupljaju i da mogu da izostanu sa posla; 1965. godine zatražili su da se odobri nesmetano obavljanje verskih obreda na imanjima u ataru sela oko zapisa, na crkvištima i drugim mestima tradicionalnog okupljanja. Početkom pedesetih godina povećavao se broj ateista, ali od šezdesetih godina, kada je pritisak partijskih organa i države popustio, povećao se i broj vernika koji su učestvovali na verskim okupljanjima, osveštano je, na primer, devetsto verskih objekata 1963. godine (Radić 2007, 674). Međutim, ni sama crkva nije bila zadovoljna, broj vernika je opadao, broj crkvenih rituala vezanih za krštenje, venčanje i opelo se takođe smanjivao. Crkva je slabila i po broju sveštenih lica, crkve su bile prazne ali se ipak trudila da održi pravoslavnu tradiciju u socijalizmu. Zato je odmah nakon njegovog sloma videla šansu u retraditionalizaciji koja je svoj najrazvijeniji izraz dostigla kroz oživljavanje pravoslavljaja kao najvažnijeg obeležja nacionalnog identiteta.

Proces ateizacije i politika vođena prema crkvama u SFRJ, trebalo je da depolitizuje verske zajednice i potisne vidljive znake identifikacije verskog i nacionalnog identiteta kod tradicionalnih crkava i verskih zajednica (Branković 2007, 95). Tri religijske tradicije, pravoslavna, katolička i islamska, kao kolektivna sećanja vezana za pojedinačne nacionalne identitete, nisu mogle da se održe u Socijalističkoj Jugoslaviji upravo zbog postojanja suparničkih verskih sećanja koja su isticala velike razlike. Socijalistička Jugoslavija je trebalo da počiva na sličnostima i ideologiji bratstva-jedinstva (kao svetovne religije) koja jedina može, kako se tada smatralo, da pomiri različitosti i uguši nacionalizam.

⁶ Nakon ove odluke u period od 1955. do 1958. godine iz SK isključeno je 7048 članova (Radić 2002, 385).

Sećanja na religijski život u socijalizmu: praksa obnove u postsocijalizmu

Istraživanja u Srbiji o životu u socijalizmu pokazuju da preovlađuju nostalgичni narativi i idealizovana slika socijalističke prošlosti, pa se tako 82% ispitanika izjasnilo da su u vreme socijalističke Jugoslavije bolje živeli nego danas (Kuljić 2011, Mihailović 2010). Ispitanici nijednom nisu pomenuli političku represiju ili neki oblik neslobode kao obeležje života u SFRJ (Spasić 2012, 584), razlog tome, jednim delom, leži i u idealizaciji prošlosti iz perspektive sadašnjosti u kojoj nisu ispunjena očekivanja o dobrom životu, već su prevladala negativna iskustva. Na sličan način većina ispitanika u mojem istraživanju sa nostalgijom priča o boljem životu koji uglavnom povezuju sa boljim imovinskim stanjem i potrošnjom: "*Para je bilo za u svaki džep, za tri godine kupili smo dva nova automobila, mehanizaciju, živelo se slobodno*".

Predmet mog empirijskog istraživanja u okolini Knjaževca, kao višegodišnjem terenu, predstavljaju sećanja običnih ljudi na religijski život u socijalizmu, sećanja reinterpretirana u kontekstu života u postsocijalizmu u kojem dolazi do obnove religije i religioznosti.⁷ Javna politika kojom država stimuliše ili promoviše masovno oživljavanje religioznosti podrazumeva, na primer, uvođenje veronauke u obrazovni sistem; izgradnju sakralnih objekata uz dozvole za najatraktivnije lokacije; uvođenje verskih praznika kao državnih praznika, njihovo javno proslavljanje uz podršku političkih struktura, veliki medijski prostor i zanemarivanje kulturološke i sociološke dimenzije praznika na račun isticanja religijske, a često i nacionalne, pravoslavno-srpske dimenzije. Na primeru oživljavanja verskih tradicija u lokalnim zajednicama jednostavnije je sagledati u kojim oblicima, razmerama i kojim intenzitetom dolazi do revitalizacije religijskih verovanja i praksi, o čemu sam već pisala na primeru oživljavanja religije u Knjaževcu i okolnim selima (Radulović 2012). U tom kontekstu, smatram, trebalo bi istraživati sećanja i odnos običnih ljudi prema programiranoj ateizaciji i potiskivanju religije u privatnu sferu u socijalizmu. Predmet analize je empirijska evidencija koju čine: intervjui sa petnaest ispitanika sa kojima sam razgovarala isključivo o temi koja je predmet ovog teksta, kao i dvadeset intervjua iz prethodnih istraživanja, posvećenih revitalizaciji

---

⁷ U popisu stanovništva 2011. godine 84,59% građana izjasnilo se da konfesionalno pripada pravoslavnoj religiji, 4,96% katoličkoj, islamskoj pripada 3,10% i protestanskoj 0,99%. Vidi: Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. U Republici Srbiji, verispovest, maternji jezik i nacionalna pripadnost, Podaci po opštinama i gradovima, Beograd: Republički zavod za statistiku, 2013. Konfesionalna pripadnost ne znači isto što i religijsko opredeljenje, što građanima u ovom popisu nije jasno predočeno, tako da su se u 94,37% izjasnili da pripadaju različitim konfesijama i religijskim zajednicama (Radulović 2012).

religije, koja su uključivala i segment o religioznosti od najranijeg detinjstva, pa sam u tom smislu odabrala intervju s ispitanicima koji su živeli u SFRJ i imaju od 60 do 90 godina.

Na osnovu diskurzivnih konstrukcija sećanja o religijskom životu u socijalizmu izdvajaju se dve paradigme kao opozitne i najprisutnije među ispitanicima: prva je da u socijalizmu niko nije zabranjivao religiju i ispoljavanje religioznosti; druga, da je država, odnosno KPJ (kasnije SKJ) bila represivna prema ispoljavanju religioznosti. Između ove dve opozitne predstave postoje različite varijacije i različita iskustva ispitanika, vezana za različite periode socijalističke prošlosti. Glavna karakteristika ovih sećanja je da su nekonzistentna, a neretko i veoma kontradiktorna. Trebalo je mnogo istraživačke snalažljivosti da se u interaktivnim intervjuima izborim sa domišljanjima ispitanika, fragmentarnim sećanjima, nostalgичnim narativima i selektivnim pamćenjem, što je i očekivano kada se bavite sećanjima običnih ljudi, posebno kada je reč o jednoj kontroverznoj temi kao što je religija u socijalizmu.

Kontinuitet religijskog identiteta postoji kod jednog broja ispitanika koji sa ponosom ističu da su dosledno religiozni i da u socijalizmu niko nije mogao da im zabrani da slave slavu, krste decu, venčaju se u crkvi i održavaju tradiciju koju su nasledili od svojih predaka. Reč je uglavnom o starijim ispitanicima koji, nakon propasti komunizma kao ideologije, ponosno ističu svoju doslednost i nezavisnost. Na drugoj strani su oni ispitanici koji tvrde da zbog posla u državnoj službi nisu bili religiozni ili nisu ispoljavali svoju religioznost, ali da su u toku devedesetih, "kad se to moglo slobodno" postali vernici. Takve, obično, dosledni vernici nazivaju novokomponovanim vernicima, "danas si jedno sutra drugo, danas si komunista sutra najveći vernik, ljubiš popu ruku". Izjave ispitanika su veoma različite, počev od onih koji su tvrdili da je ispoljavanje religioznosti bilo neprihvatljivo jer su imali lične ili porodične veze sa komunističkom partijom, do onih koji su tvrdili da su bili istovremeno i članovi SK i religiozni, da su odlazili u crkvu i slavili slavu, te da su njihovi drugovi na visokim partijskim funkcijama takođe slavili slavu u porodičnoj kući na selu.

Lična sećanja ispitanika koji su bili članovi KPJ, ili im je neko iz porodice bio u partiji, često se svode na domišljanje i preosmišljanje koje je u funkciji saobražavanja prošlosti sadašnjem trenutku i potrebama da se govori o kontinuiranoj religioznosti koja je bila prikriivena u socijalizmu. Jedna ispitanica koja je bila zaposlena u državnoj službi, a njen muž je bio član KPJ, kaže: "Krule smo se kad idemo u crkvu da nas ne vide, uklapala sam se u to ali sam veru držala u sebi." Vernici su, sudeći po arhivskim izveštajima partijskih organizacija, kažnjavani i isključivani iz Partije, da bi to izbegli postajali su prikriiveni vernici, posebna kategorija karakteristična za period socijalizma o kojoj mnogo više saznajemo u istraživanjima danas, kada otvoreno ispoljavaju svoju religioznost. Unutrašnja religioznost nije bila, kao što bi se očekivalo, u koliziji sa spoljašnjim ateizmom, po rečima pojedinih ispitanika prilagodili su

se okolnostima jer je "bilo takvo vreme". Ispitanica kojoj je otac bio komunisti kaže: "Ja sam bila dete kad su kod babe i dede u kući krstili brata, doveli su popa, zamračili prozore da nas neko ne vidi i obavili krštenje u kući". Ni odrastanje u socijalizmu 50-ih i 60-ih godina nije bilo jednostavno, ispitanica (65g) odrasla u porodici koja je dosledno bila religiozna i u socijalizmu kaže: "U školi me učiteljica bije kad kažem da ima Boga, dođem kući i kažem da nema Boga, tata me bije". Nakon školovanja usledilo je zaposlenje u državnoj službi, iako niko nije otvoreno zabranjivao u njenom preduzeću, znala je da se na vernike gledalo sa neodobravanjem tako da nije želela da privlači pažnju. I pored toga sebe smatra doslednom vernicom samo je razlika u tome što sada može slobodno to da kaže i praktikuje veru.

Kako ispitanici razumevaju društvene okolnosti toga vremena je možda najbolje, u jednoj rečenici, opisala ispitanica koja nije bila verujuća u socijalizmu a koja kaže: "Nije nam branjeno ali država nije reklamirala da je to važno". Ispitanici, bilo da su lično doživeli neki oblik represije zbog ispoljavanja religioznosti, bilo da su samo slušali priče ili prikrivali svoju religioznost i pored toga se sa nostalgijom sećaju perioda života u socijalizmu kao vremena ličnog prosperiteta i sigurnosti. Negativan odnos države prema religiji opravdavaju "duhom vremena", "načinom života" ili "drugim vrednostima", iskazujući odobravanje i simpatije prema ideji o obećanoj budućnosti u kojoj im religija neće biti potrebna. Život u tranziciji i postsocijalizmu vide kao vakuum između prošlosti i budućnosti, ideal kojem bi trebalo težiti izmakao se pod nogama, sećaju se sa nostalgijom prošlosti a sadašnjost žive u stalnom iščekivanju još neizvesnije budućnosti. Nostalglični narativi o životu u socijalizmu, između ostalog, rezultat su nezadovoljstva tranzicijom, a sloboda ispoljavanja religioznosti beznačajna je u odnosu na nedostatak egzistencijalne slobode, "Džaba ti da slobodno ideš u crkvu, ne možeš da imaš slobodu ako nemaš posao, ako nemaš svoj dinar".

U sećanjima ljudi često se ističe poštovanje verske tradicije koje, kako smatraju, nije prestajalo ni u socijalizmu, a razliku povlače između pobožnosti i poštovanja tradicije i običaja. Naime, često sam mogla čuti kako u ovim selima narod nikad nije bio mnogo pobožan, u tom smislu radije govore o tradiciji i običajima koje su nasledili od svojih "starih" a ne o hrišanskom Bogu. Kad se Bog i pomene predstave se češće vezuju za neku "višu silu" ili da "nešto postoji", za verovanja i ritualne prakse konzumerističke narodne pobožnosti daleko prisutnije od pravoslavne pobožnosti. U često kontradiktonim sećanjima na socijalističku prošlost, između tvrdnji da niko nije branio proslave verskih praznika i poznate činjenice da je socijalistička vlast bila protiv religije i neretko vršila represiju u SFRJ, provejava i negativan odnos prema antireligijskoj komunističkoj ideologiji. U narativima dva ispitanika Tito se pojavljuje kao glavni krivac za nacionalnu propast srpskog naroda jer je "Srbe okrenuo protiv vere dok su Hrvati čuvali svoju veru i naciju". "Srbi su dali veru za večeru" slikovito objašnjava ispitanik (88 g) koji sebe predstavlja dosledno religioznim u svim reži-

mima u kojima je živeo. Tumačeći u nacionalističkom ključu, opterećeni sadašnjošću ili bliskom prošlošću, pojedini ispitanici, tražeći krivca u prošlosti, domišljaju i nalaze objašnjenja za sopstvenu nereligioznost. Istraživanja rađena u periodu socijalizma pokazuju da su Srbi i Crnogorci bili najmanje religiozni i vezani za crkvu, kao i da su 80-ih godina mladi u Srbiji, kao i kategorija mladih koji su se izjasnili kao Jugosloveni, bili najmanje religiozni dok su najreligiozniji bili mladi Hrvati, Slovenci i Albanci, na primer, u Hrvatskoj 55% u odnosu na 18,2% religioznih u Srbiji (Zrinščak 2001, 27).

Povratak veri devedesetih godina u životima pojedinih ispitanika motivisan je ličnim razlozima ali u velikoj meri zavisi od društveno-političke situacije, povratka crkve i nacionalizma u javnu sferu. Kako jedan ispitanik (1950), inače bivši komunista, tumači: "*Meni se okrenulo tad kad se moj sin krstio 1992. godine, kad njega nešto priziva što ne bih mogao i ja, šta je to mene moglo da udari i ja sam bio u porodici koja je poštovala veru, kako je to moglo u meni da nestane*".

Anegdote priče o partijskim sastancima koji su, uz šaljive komentare prisutnih, skraćivani zbog odlaska na slave sedamdesetih godina, ovaj ispitanik objašnjava negovanjem tradicije, jer za njega slava nije pitanje vere i religioznosti već poštovanja tradicije. U tom smislu slavilo se u njegovoj kući i u socijalističkom periodu iako je bio član SK.

Lična sećanja doslednih ateista uklopljena su u "pogled na svet" koji su prihvatili u procesu obrazovanja, iako su odrastali u pobožnim porodicama, društvene okolnosti i dominantan ateistički diskurs oblikovali su i uticali na njihove izbore i opredeljenja u životu. I u njihovim životnim pričama gotovo da nema primera represije u porodici, antireligijski diskurs uglavnom nije doveo do promena u životima njihovih roditelja, pozivali su se na ustavom proklamovanu slobodu veroispovesti koja je, po njihovom mišljenju, bila dosledno sprovedena u socijalizmu. Pozitivan odnos prema ateističkom pogledu na svet, kao dominantnom u socijalizmu, uklapa se u idiličnu i nostalgичnu sliku bivše Jugoslavije u kojoj se lepo živelo pa im Bog nije ni bio potreban. Velike političke i ekonomske promene 90-ih odrazile su se negativno na živote pojedinih ispitanika, i pored toga ostali su verni ateizmu a pojavu većeg broja vernika vezuju za pomodarstvo ili kažu da su kriza i životni problemi, podstaknuti velikim promenama, doveli do povratka veri. "*Bez nevolje nema bogomolje*", ponavljali bi poznatu rečenicu koja se često mogla čuti među ispitanicima.

Narodne interpretacije sadašnjosti na osnovu (re)konstrukcije prošlosti

Individualna sećanja su nužno društveno utemeljena i povezana sa kolektivnim sećanjima. Kao primere navodim kolektivna i individualna sećanja meštana dva sela Knjaževačke opštine, vezana za sakralne objekte koji oslika-

vaju neke podeljene i sukobljene diskurse o Drugom svetskom ratu, odnosu prema religiji i godinama koje su usledile nakon rata.

Državna vlast je, odmah nakon Drugog svetskog rata, potiskivala proslave verskih praznika iz javne sfere u privatnu, zabranjivala javna okupljanja oko verskih spomenika i monopolizovala javnu sferu proizvodeći značenja vezana za nove socijalističke državne praznike. Uvodeći nove praznike država je želela da poruči koja su to svedočanstva događaja kojih želi da se seća (Kuljić 2006, 9). Kolektivno pamćenje u mikrozajednicama kao što je selo, zavetine i verske proslave vezivalo je za neke prelomne, za opstanak zajednice važne događaje, utoliko ih je teže bilo potisnuti uvođenjem novih praznika od opštedruštvenog značaja. Karakteristično za kolektivna sećanja je da su selektivna, fragmentarna i relativistička, teže da u svojim rekonstrukcijama ne naruše skladno konstruisanu priču te izbegavaju protivurečnosti. Kako većina meštana sela Balanovac i Krenta svedoče, niko im nije zabranjivao da u selu javno proslavljaju verske praznike, prestanak proslavljanja vezuju za depopulaciju sela a ne za zabrane komunističke vlasti. Na osnovu nekih priča ipak saznajemo da su odmah nakon rata u selima Bučje i Balanovac pojedini komunisti, funkcioneri u mesnim kancelarijama, pokušavali da uvedu kontrolu, obilazeći skupove meštana koji su slavili oko krstova posvećenih određenim svecima. Većina se, međutim, slaže da su istovremeno proslavljali verske i nove socijalističke praznike, proslava državnih praznika 1. maja i 29. novembra se nije u mnogome razlikovala od proslave verskih praznika, "*svirala nam je ista muzika*", kažu, i pridaju veći značaj socijalnoj komponenti okupljanja i narodnog veselja nego značenjima koja ove dve vrste praznika razlikuju.

Selektivno pamćenje i zaboravljanje prošlosti prisutno je kod meštana sela Krenta. Iako sebe smatraju meštanima sela koje se borilo na strani partizana, kao i sva ostala sela imaju spomenik posvećen palim partizanskim borcima, susedna sela o njima govore kao o četničkom selu. U centru sela se nalazi crkva započeta pre Drugog svetskog rata, kako kažu pojedini meštani, u toku rata su je završili četnici i Nemci, kako ko je dolazio i zauzimao vlast u selu, uz pomoć prinudnog ili dobrovoljnog rada meštana. Pojedini meštani izbegavaju da kažu da su praktično crkvu sagradili četnici, tvrde, što je malo verovatno, da ne znaju. Crkva nikada nije završena niti osveštana, meštani su u crkvu uneli kameni krst kakav se obično može naći na seoskim imanjima. U crkvu danas dolazi veoma mali broj meštana da zapali sveću, sudeći po onome što smo videli, ponašaju se kao da su na groblju, ostavljaju hranu i piće i namenjuju ih mrtvima. Malobrojni meštani sela Krenta nisu bili spremni za razgovor o crkvi, činilo nam se, čak, da im takva vrsta razgovora nije prijatna, dok su o drugim temama bili spremni da naširoko razgovaraju kao dobri i gostoprимljivi domaćini. Neželjena prošlost koju žele da zaborave, velika, lepa crkva, izgrađena od kvalitetnog kamena već sedamdeset godina stoji nedovršena jer podseća na četnike koji su je izgradili, a kako u okolnim selima tvrde, više

liči na katoličku nego pravoslavnu crkvu. Crkva u Krenti je mesto anti-sećanja, mesto neželjenog podsećanja na uspomene koje su svi želeli da zaborave jer nisu bile u skladu sa novoproklamovanim vrednostima narodnooslobodilačke borbe i socijalizma. Kako se prošlost počela tumačiti i iz drugačijih perspektiva, revizijom istorije i rehabilitacijom četničkog pokreta, pre nekoliko godina su, na inicijativu Opštine Knjaževac, navodno počele pripreme za obnavljanje crkve ali se na tome i stalo. Ostaje nam da pratimo da li će službene verzije i revizije prošlosti promeniti i odnos prema ovom sakralnom objektu malobrojnih, uglavnom starih meštana.

Drugi primer je (re)konstruisano kolektivno sećanje na komunističku represiju nakon Drugog svetskog rata koju meštani dovode u vezu sa nedavnom izgradnjom crkve u selu, tumačeći događaje na osnovu narodnih verovanja o porodičnom prokletstvu. Gradnja crkve u selu Balanovac započeta je 2003. godine. Glavni finansijer i organizator prikupljanja donacija je poznati beogradski galerista, Momčilo Todorović, sin partijskog funkcionera koji je srušio crkvicu posle rata i na tom mestu podigao zadržni dom. Skoro u svakom selu postoje naracije o rušenju krstova i starih zapisa u centru sela na mestima koje je komunistička vlast odredila za izgradnju zadržnih domova. Svaka priča govori o tome da je, da li onog ko je to naredio ili onog ko je srušio krst ili zapis, stigla neka kazna u vidu bolesti ili neke porodične nesreće. Prokletstvo kao neminovna kazna se proteže i na naredne generacije pa je tako priča o rušenju crkve u selu Balanovac povezana sa nesrećama koje su Momčila pratile kroz život: prva ćerka se teško razbolela, "živela je kao biljka" kažu, druga ćerka nije mogla da ima dece, a sin je "krenuo lošim putem". Meštani navode da se Moši "javilo" da ćerka ne može da umre ako se ne sagradi hram, počeo je izgradnju i ćerka je umrla na dan kada su osveštani temelji crkve, a druga ćerka je ostala u drugom stanju. Naknadno preosmišljavanje i povezivanje sa narodnim verovanjima o porodičnom prokletstvu, predstavlja narodni model u kojem danas tumače sećanje na represiju komunističke vlasti odmah nakon rata.

Zaključak

Nedosledni i fluidni stavovi ispitanika rezultat su raskoraka između zvaničnih slika prošlosti, ličnih sećanja i naučnih elaboracija prošlosti, konkurentskih diskursa kojima su izloženi u socijalizmu i postsocijalizmu, i činjenice da su doživeli dve radikalne prerade prošlosti 1945. i 1990. godine sa svim njihovim posledicama. Tradicija kao vrsta kolektivnog sećanja religijske zajednice i prenošenje tradicije u godinama socijalizma od velike je važnosti za konstruisanje ličnog i kolektivnog identiteta ispitanika. U tom smislu, nevažno je njihovo nastojanje da u narativima opravdaju svoje ponašanje bilo da su bili prikriveni, dosledni vernici ili ateisti, važnija su njihova tumačenja prošlosti, nastala delom iz

perspektive sadašnjosti i potreba da pokažu kontinuitet u očuvanju verske tradicije. Crkva je iz "propasti bivše Jugoslavije" i svih događaja koji su usledili izašla ojačana, spremna da se preporuči kao neko ko može da zadovolji religijske potrebe. Pitanje je samo u kojoj meri će uspeti da potrebe za očuvanjem verske tradicije kontroliše i kanališe kao isključivo pravoslavnu tradiciju, zanemarujući ili se čak protiveći drugim formama narodne pobožnosti.

Literatura

- Badiou, Alain. 2010. "The idea of Communism". In *The idea of Communism*, Costas Douzinas and Slavoj Žižek (eds.), 1-15. London-New York: Verso.
- Branković, Tomislav. 2007. Savez komunista Jugoslavije i religija: sa osvrtom na zakonsku regulativu i praksu. *Politikologija religije* 2: 81-96.
- Davie, Grace. 2005. *Religija u suvremenoj Evropi: mutacija sjećanja*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Đerić, Gordana (ur). 2009. *Pamćenje i nostalgija*. Beograd: IFDT - Filip Višnjić.
- Kuljić, Todor. 2002. *Sećanje na titoizam: između diktatora i otpora*. Beograd: Čigoja.
- Kuljić, Todor. 2006. *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*. Beograd: Čigoja štampa.
- Mihailović, Srećko. 2010. "Priča o tranziciji ili naracija o našim beskrajnim manama". U *Kako građani Srbije vide tranziciju: istraživanje javnog mnjenja tranzicije*, ur. Srećko Mihailović, 7-28. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung.
- Naumović, Slobodan. 1996. "Od ideje obnove do prakse upotrebe: ogled o odnosu politike i tradicije na primeru savremene Srbije". U *Od mita do folka*. Biblioteka Linceum knj.2. 109-145. Kragujevac: Centar za naučna istraživanja Srpske akademije nauka i umetnosti i Univerziteta.
- Radić, Radmila. 2002. *Država i verske zajednice: 1945-1970*, I. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- Radić, Radmila. 2007. "Srpsko društvo u XX veku između dve vere: privatno i javno". U *Privatni život kod Srba u dvadesetom veku*, ur. Milan Ristović, 635-686. Beograd: Clio.
- Radulović, Lidija. 2012. *Religija ovde i sada: revitalizacija religije u Srbiji*. Beograd: Srpski genealoški centar – Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta, Etnološka biblioteka 58.
- Spasić, Ivana. 2012. Jugoslavija kao mesto normalnog života: Sećanja običnih ljudi u Srbiji. *Sociologija* 54 (4): 577-594.
- Velikonja, Mitja. 2009. "Povratak otpisanih. Emancipatorski potencijali jugosnostalgije". U *Zid je mrtav, živeli zidovi! Pad Berlinskog zida i raspad Jugoslavije*, ur. Ivan Čolović, 366-397. Beograd: Biblioteka XX vek i knjižara Krug.
- Velikonja, Mitja. 2010. *Titostalgija*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Volčić, Zala. 2007. Yugo-nostalgia: Cultural memory and media in the former Yugoslavia. *Critical Studies in Media Communication*, 24 (1): 21-38.
- Zrinščak, Siniša. 2001. Ima neka tajna veza: religioznost mladih kao indikator društvenih i religijskih promjena. *Društvena istraživanja* 10 (1-2), (51-52): 19-40.

Lidija Radulović

Department of Ethnology and Anthropology
Faculty of Philosophy University of Belgrade

*God as a private matter: culture of memory
and religious life in socialism*

The revitalization of religion in postsocialism is followed by the revitalization of individual narratives about religious life in socialism. On the one hand, the lived experience is connected to the contemporary revitalization of religion and the public discourse promoted by the Serbian Orthodox church on the repression it suffered during socialism, and on the other hand, interlocutors tell of their positive experiences which stand in contrast to official stories. The research presented in this paper is directed toward the conceptualization of individual narratives which actualize the memories of the faithful of the life during socialism. Special attention has been paid to those aspects of the past which interlocutors consider relevant for interpreting their own relationship with religion, meanings attributed to memories and ways in which they are connected and interpreted in the context of the present.

Key words: culture of memory, socialism, religion, religious experience, narratives

*Dieu privé: la culture de la mémoire et la vie
religieuse à l'époque du socialisme*

Le retour de la religion à l'époque postsocialiste est suivi d'un renouveau des récits individuels sur la vie religieuse au temps du socialisme. D'un côté, l'expérience vécue durant le socialisme est mise en relation avec la revitalisation de la religion et le discours sur la répression socialiste promu par l'Église orthodoxe serbe. De l'autre côté, les personnes interrogées témoignent aussi de leurs expériences positives qui contredisent le récit officiel. La recherche présentée est orientée vers la conceptualisation des récits individuels qui actualisent les souvenirs de la vie à l'époque du socialisme chez les croyants d'aujourd'hui. L'attention est consacrée aux traits du passé que les interrogés considèrent comme importants pour l'interprétation de leur propre relation envers la religion, aux significations qu'ils attribuent à ces souvenirs et aux manières dont ils les mettent en relation avec le présent et les interprètent dans ce contexte.

Mots clés : culture de la mémoire, le socialisme, la religion, l'expérience religieuse, récits

Primljeno / Received: 28.01.2014.

Prihvaćeno / Accepted for publication: 6.03.2014.